

Németh G. Béla emlékezetére

Expozé egy kerekasztal-beszélgetéshez*

E rövid bevezetésben először Németh G. Béla (1925–2008) kutatói habitusának azon vonására érdemes kitérni, amellyel (közvetve vagy közvetlenül) folyamatosan rákérdez arra – olvasóit is válaszra késztetve –, hogy mi is tulajdonképpen az irodalomtudományi diskurzus lényege, mit is tesz az irodalomtudós a maga sokszor meglehetősen képlékenyen határolt kutatói praxisában. E reflexiók során természetesen történtek változások a munkásságában, de megkockáztatható, hogy rendkívüli hatása jórészt éppen e hozzáállás, az irodalomtörténeti megnyilatkozás problémáira irányuló szüntelen figyelem és megoldásaik eredményei nyomán domborodott ki. Felvetései mindig kifejeztek vagy éppen telibe találtak egy aktuális hatás- és befogadástörténeti stádiumot, vagy éppen maguk voltak képesek kezdeményezni annak átalakulását.

Az irodalomtudományi gondolkodásban – jól megfigyelhető hullámmal – hol az irodalmi művészet autonómiája, költői nyelvezete kerül az érdeklődés középpontjába, hol pedig a társadalomtudományokba ágyazottsága, tágabb kulturalitása. Németh G. Béla pályáján szintén megfigyelhető egy hasonló dinamika és kettős vonzás: a művelődés tágabb és az irodalmiság szűkebb keretei között zajló bontakozás. Ezen belül ő jól láthatóan egy olyan interpretációs gyakorlatot helyezett egyre inkább előtérbe, mely az előbbit, az esztétikai autonómia képviselőjét erősítette. Nem is azt fontos ezúttal firtatni, hogy meddig jutott ebben a törekvésében, hanem azt, hogyan járta ezt az utat, milyen diszciplináris előfeltevések mentén követte ezt az irányt. Ennek szem előtt tartása főként tanulságos lehet akkor, amikor megint a művelődés szempontjai látszanak hódítani a művészi autopoezis elvével szemben.

* A Németh G. Béla születésének 100. évfordulójára az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete és Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportja által rendezett, az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2025. március 12-én megtartott, „Többre becsülni a gondolkodás etikáját” című megemlékezésen elhangzott bevezetés szerkesztett változata.

Az irodalmiságot Németh G. Béla sohasem a művelődéstörténeti aspektus alárendeltjének tekintette, akkor sem, amikor nagyon tágasan határozta meg a diszkurzív mezőt, melyen kutatni kívánt. Kissé kései – a kedvezőtlen körülmények miatt hátráltatott –, de legendásan kiemelkedő színvonalú indulásakor (az ötvenes-hatvanas években) meghatározó volt korának részben vulgáris-szociológiai („társadalomtörténeti”), részben pozitivista-eszmetörténeti látásmódja, majd – vagy emellett – a hatvanas évektől nálunk is jelentkező, egyre inkább tért hódító strukturalista módszer. Rögtön felfigyelt ez utóbbi szakmai ösztönzéseire, de nem az alkotás mechanikája, inkább a szerkezet Arany János-féle föltárása foglalkoztatta. Első kötetének írásai e körülmények között munkálták ki saját módszerüket. Ahogy a szerző maga jegyzi meg a *Mű és személyiség* (1970) utószavában: az irodalomtudomány interdiszciplináris jelenség, mely nyelvészeti kötődése mellett „poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, szociológia is, de nem szociológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika.” Ez így eléggé eklektikus meghatározásnak tűnik, de az életmű leírható úgy is, mint e szempontoknak olyan szintézise, mely az interdiszciplinaritást képes nyelvi interferenciákként fölfedezni, vagyis e beszédmódokat a költői szemantika vizsgálatában összefogva, egymásban-létükben megragadni. Hogy ez hogyan lehetséges egyáltalán, arra Németh G. Béla két igen jellegzetes, első közelítésre akár ellentétesnek nevezhető, de nála összefüggésbe hozott, egymást föltételező alapelvre támaszkodott az említett programszerű utószóban.

Az egyik: talán meglepő tőle, de kijelenti, „az elemzést, úgy vélem, mindig meg kell előznie a személyes, alanyi intuiciós befogadásnak”. A receptivitásnak ez a kiemelése azért tűnik esetében szokatlannak, mivel egyébként radikálisan elutasította az „élménycentrikus” látásmódot és az esszéisztikus kifejtést. A másik elv: „a művek jelentésének egyedi, alanyi befogadáson alapuló értelem-meghatározását tárgyas eljárásnak kell kísérnie.” Azon lehet vitatkozni, mennyiben feltételez mindez valamilyen előzetes és meghatározó szubjektivitást az értelem-történetekben, de már itt nyomatékos az említett „strukturális szempont”. (Nem strukturalizmust ír, de a nyelvi forma rendszerére hagyatkozó érvelés mellett foglal állást.)

Az első kötet címe tehát mű és személyiség korrelációját feltételezi, a tanulmányok az irodalmi alkotásban a humanista módon elgondolt, fejlődő, eszmével és önmagával küzdő, bensőleg kibontakozó személyiség vallomását és nyomait keresték. De ha bizton állítható, hogy ennél sokkal többet is találtak (már Arany Jánosnál is), s üttörő módon ennél jóval messzebbre jutottak, akkor annak legfőbb okát – a luhmanni irritáló mozzanatot, serkentést, mintegy porszemet, mely a gyöngyöt kikényszerítette – már itt is fölfedezhetjük. Ez a felhajtóerő nála az egzisztencializmus filozófiája lehetett. Az önmagáért-való lét, a szituativitás, a választás, a szabadság, a semmi fogalmi és antropológiájuk. Ezek a mozzanatok mindig is kizökkentették őt egyéb támaszaiból, legalábbis újragondoltatták vele a tradíciót, mind a sztoicizmust, mind a humanizmust, mind a kanti etikai posztulátumokat, vagy éppen a katolikus regulációt. A legnagyobb szellemi kihívást élete végéig az egzisztencializmus jelenthette számára, pontosabban annak egy sajátos felfogása. A legtöbbet persze – ez köztudott

– nem Satre-ra, Maritainre vagy Jaspersre és társaikra hivatkozott, hanem Martin Heideggerre, ami máris külön kérdéseket vet fel, hiszen – és itt a későbbi kritikái észrevételek nem alaptalanok – Heidegger egzisztencialista olvasata meglehetősen problematikus. De ha Németh G. Béla a „megkerülhetetlen” német mester filozófiját mint egzisztencialista filozófiát olvasta, akkor ez tekinthető egy receptív folyamat állomásának, szükségszerű részlegességének, ahogy ez az értelmezés akkortájt elég gyakori volt, nem csak nálunk. Tehát a *Lét és idő* egzisztencialista olvasatából bontotta ki az önmegszólító verstípus elméletének kategóriáit – a létezés, a semmi, a halál, a választás, a szabadság, a magány, a válság, a bűn fogalmait. Ezek a személyiséghez fűződő fenomének itt: maga a végességtudat is egy előzetes egzisztenciát határolna, az egyedi létet meghatározó tapasztalathoz fűződne, vagyis az individualitáson belül maradna. Ugyanakkor az innen induló megközelítés például József Attila költészete kapcsán nagyon is releváns, a szöveggel dialogizáló revelatív interpretációt eredményezett. Az a lírai én és az az időszembesítés ugyanis, mely például a *Talán eltűnök hirtelen* című versben érvényesül (*Még, már, most*), maga sem áll közel az autentikus lét heideggeri szubjektumkritikájához, inkább a szubjektum elvesztésének az átélése és fájdalma jellemzi – a későmodern önismeret egyik, a klasszikus modernitásból ugyan kilépő, de a paradigmaváltó szakítás tapasztalatát magán viselő megrendülés jegyeivel. József Attila nyelve – legalábbis több tekintetben – az önmagáért-való-lét nyelve és nem a világban-való-lét nyelve. Az egzisztencialista „semmi” élményével kapcsolatos, nem pedig a fundamentálonológia végességével. Ha pedig arra keressük a választ, voltaképpen mi az, ami ezt az egzisztencialista olvasatot képessé tette a József Attila-i vers és más költemények minden addiginál mélyebb interpretációjára – tehát az önmagáért-lét semmi-tapasztalatából és szenvedéséből hangzó nyelv meghallására –, akkor ezt a fenomént a *tragikumban*, a tragikus látásmód akceptálásában találhatjuk meg.

Németh G. Béla úgy gondolta, nincs nagy művészet ontikus reflexió és tragikum nélkül. Ezért kedvelhette olyannyira például Johannes Brahms zenéjét. A *Deutsches Requiem* ünnepélyes akkordjai igen közelről érintették: számos irodalmi alkotás mellett elsősorban e zenemű idézheti fel alakját azoknak, akik ismerték. Nem rajongott a szerinte „egyensúlyát elvesztett” romantikáért, de a tragicitást illetően sokáig romantikus maradt: nem a nietzschei tragikum-felfogásból indult ki (holott jól ismerte), azaz nem az „incipit tragoedia” zarathustrai-dionüszoszi ártértékelő gesztusaiból, hanem a schellingiből. A tragikum ilyenformán lehetett egy következő kulcsmozzanat a pályáján, külön könyvet, kismonográfiát szentelt a századvégi tragikumvitának. Ekkortájt vázolta a magyar irodalomkritikának a pozitivizmus korában zajló fejleményeit. De a nietzschei elgondolás is megcsillan később: a nem-fejlődés-elvű, nem kiszámítható emberi átváltozásokat érzékelve, melyeket nem felügyelhet sem a tudat, sem az akarat. A szimbolista lírával kapcsolatban már így interpretálja Nietzsche-t (*Ecce homo*), a heurisztikus élményt, a szimbólum sugallat-elvét, nyelve „fényserűségét” – a hangzásból, a kezdő „ja” szó intonációjából, retorikájából kibontva. Ezzel párhuzamos egy másik romantikus alakzat, a *töredék* poétikája iránti

érdeklődése, mely Arany-kutatásaiban is egyre nagyobb szerepet kapott (*A fragment fölénye*). Nem igényel különösebb bizonyítást, mennyire távlatosak e kezdeményezések. Ezek mentén lehetett meggyőző a német romantika olyan újraolvasása, mely egy alkalommal eltökélten – az akkor általános hazai megítéléssel szemben – jelezte különállását: „Hölderlin a mindennapi kenyérünk.” S a tárgyias költészet esztétikáját elfogadó-kiemelő ízlés vezette őt annak belátásához, hogy a 19. század második felének későromantikus lírájához – minden esetleges-programos elhatárolódás mellett – történetileg kötődik a későmodern költészet, a „különös hírmondó” babitsi paradigmája.

Mindezekre figyelemmel állapítható meg, hogy az életmű lehetséges performatív értelmezése feltárulni engedi magában az életműben rejlő performatív potenciált. Kissé általánosítva: metodológia és tudománytörténet örök vitája nyomán elmondható, minden újabb elmélet szereti hiányosságnak vagy többé-kevésbé meghaladottnak tekinteni azt, amit a tudósok kánona mégis sikernek tart és magasra értékkel. (Németh G. Béla munkássága esetén már csak azért sem feledhető e szoros kapcsolat, mert olyan tanítványi közösség – ahogy ő pontosított: nem iskola, hanem műhely – alakult ki körülötte, melynek tagjai a tudományág kiemelkedő képviselői lettek.) Némi kantiánus szóhasználattal mondva: az irodalomtörténet-írás önmaga elmélete nélkül vak, az elmélet pedig önmaga irodalomtörténete nélkül üres. E megfontolás javasolható a most következő tanácskozáshoz is, mely úgy őrizheti egy kiemelkedő tudományos teljesítmény jelentőségét, hogy maga is megkerülhetetlen hatása alatt járul hozzá örökségének fenntartásához.

EISEMANN GYÖRGY